

FÜSUN ÜSTEL • Türk Ocakları (1912-1931)

FÜSUN ÜSTEL 1955'te Ankara'da doğdu. Ortaöğrenimi Notre Dame de Sion'da, yükseköğrenimi Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı. 1980-81'de İtalya'nın Bologna kentindeki Johns Hopkins Üniversitesi'nde yüksek lisans programını izledi. 1982'de İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde araştırma görevlisi oldu. 1987'de AÜSBF'den doktorasını aldı. 1993'te doçent oldu. 1990'dan itibaren uzun bir dönem Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı. Başlıca çalışma alanları kimlik ve milliyetçilik olan Füsün Üstel bugün Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü Başkanı olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Diğer kitapları: *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Dost Yayınları, 1999; *Coğrafya 2002*, (der.) TUSIAD, 2002; "*Makbul Vatandaş*"ın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları, 2004; G. Göksu Özdoğan, K. Karakaşlı ve F. Kentel'le birlikte, *Türkiye'de Ermeniler*, Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

İletişim Yayınları 429 • Araştırma-İnceleme Dizisi 47

ISBN-13: 978-975-470-612-3

© 1997 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-3. BASKI 1997-2010, İstanbul

4. BASKI 2017, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Hüsnu Abbas

DÜZELTİ Sait Kızıllırmak

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

FÜSUN ÜSTEL
İmparatorluktan Ulus-Devlete
Türk Milliyetçiliği:
Türk Ocakları
(1912-1931)

i l e t i Ő i m

*Çalışmalarım sırasında verdiği
destek için Annem Necla Çataltaş'a
sevgilerimle...*

İÇİNDEKİLER

Sunuş	9
Önsöz	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
Türk Ocağı'ndan Önce Kurulan Türkçü Dernekler	15
1. Türk Derneği	15
EK 1. Türk Derneği Nizâmnâmesi.....	35
EK 2. Türk Derneği Beyânnâmesi.....	37
EK 3. Harbiye Nezâret-i Celîlesine.....	41
EK 4. Ayândan Besarya Efendi Hazretlerine.....	41
2. Türk Yurdu Cemiyeti	42
İKİNCİ BÖLÜM	
İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Türk Ocağı	51
1. Kuruluş	51
2. Türk Ocağı ve Siyasi Partiler	69
3. 1918 Kongresi	80
EK 5. Türk Ocağı'nın Nizâmnâme-i Esâs ve Dâhilîsi.....	100
EK 6. Türk Ocağı Esas Nizâmı.....	105
EK 7. Türk Ocağı 1330, 1331, 1332 Seneleri Masarifât ve Vâridât Cetvelleridir.....	109
EK 8. Türk Ocağı Marşı.....	111
4. Köycüler Cemiyeti	111
EK 9. Köycüler Cemiyeti İlmühaberi.....	121
EK 10. Köycüler Nizâmnâmesi.....	122
EK 11. 29 Şubat 1335'de Toplanan Köycüler Birinci Kongresi'nde Alınan Kararlar.....	122
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Ocakları	125
1. Türk Ocakları'nın Yeniden Örgütlenmesi	125
2. Türk Ocakları Birinci Umûmî Kongresi (1924)	145
EK 12. Türk Ocağı Yasası.....	162
EK 13. Türk Ocakları 1924 Yılı Kongresi Azâsı.....	163

3. Türk Ocakları İkinci Kurultayı (1925)	165
4. Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı (1926)	180
EK 14. Türk Ocakları 1926 Yılı Kurultayı'na Sunulan Bütçe	213
EK 15. Türk Ocakları Mesai Programı	213
5. Türk Ocakları Dördüncü Kurultayı (1927)	226
EK 16. 1927 Kurultayı'na Katılan Delegelerin Adları	252
EK 17. Türk Ocakları Talimatnâmesi	254
EK 18. Türk Ocakları Müfettişler Talimâtnamesi	280
6. Türk Ocakları Beşinci Kurultayı (1928)	285
EK 19. Türk Ocakları 1928 Kurultayı Delegeleri	312
EK 20. 1928 Yılında Türk Ocakları Şubelerinin Bütçeleri.....	314
EK 21. Türk Ocakları Merkezî Heyeti'nin 1928-29 Senesi Bilançosu.....	320
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Türk Ocakları'nın Kapatılması	321
1. Türk Ocakları ve Muhalefet	321
EK 22. Türk Ocakları Merkezî Heyeti'nin 1929-30 Senesi Bilançosu.....	357
2. Türk Ocakları Olağanüstü Kurultayı (1931)	358
EK 23. Türk Ocakları Merkez Binası İçin Çıkarılan Kanun ve Gerekçesi.....	385
EK 24. C.H.F. Üçüncü Kongresi'nde Türk Ocakları'nın Feshine İlişkin Karar Sureti.....	385
EK 25. 1931'de Türk Ocakları'nın İsimlerini Gösterir Liste	387
EK 26. 1930-31 Döneminde Türk Ocakları'nda Verilen Konferanslar	390
EK 27. Türk Ocakları Tarafından Yayımlanan Kitaplar	393
EK 28. Türk Ocakları Merkez Heyeti Muhasebesinin 1930-1931 Bilançosu	395
EK 29. Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumi Tebligatı.....	396
EK 30. Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliğinin Fırka Teşkilatına Umumi Tebligatı.....	400
EK 31. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi.....	400
Sonuç	401
Kaynakça	405

SUNUŞ

Elinizdeki bu çalışma, 1987 yılı başında A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktora tezi olarak sunuldu. O günden bu yana geçen on yılı aşkın süre içinde, çeşitli yayınevlerinden gelen yayımlama önerilerini bir yandan araştırmaya tez formatının dışında bir biçim kazandırma niyetiyle ertelerken, diğer yandan da yeni çalışma konularının çekim alanına girmekten kendimi alıkoyamadım.

Bu arada Türk Ocakları 1986'da yeniden açılarak Türk-İslam Sentezi görüşü doğrultusunda faaliyete başladı. Ancak, yeni faaliyet döneminde 1920'li yıllarda gerçekleştirmiş olduğu kitlesel destek ve yaygın örgütlenmeyi sağlayamadı. Üyelerinin ve araştırmacıların ilgisiyle sınırlı mütevazı bir dernek görüntüsünün ardında ise, bürokrasinin çeşitli kademelerinde ve birbirini izleyen parlamento ve hükümetlerde yer alan "Ocaklı"ların ya da sempatanların işgal ettikleri önemli mevkiiler bulunmaktaydı.

Nitekim Türk Ocakları, 1996'da bütçeden bazı vakıflara ayrılan yardım ödeneğinden almaya hak kazandığı payla ve 1931'den sonra çeşitli kurumlar tarafından kullanılan ve

son olarak Ankara Devlet Resim Heykel Müzesi'ne dönüştürülen Türk Ocakları eski binasının mülkiyetinin Derneğe devredilmesine ilişkin bazı ANAP'lı milletvekilleri tarafından hazırlanan yasa önerisi üzerine çıkan tartışmalarla gündeme geldi. Bu arada, Kültür Bakanı Ağâh Oktay Güner'i basında yer alan "Gönül borcum, geri vereceğim" yaklaşımı, devir işleminin hukuki boyutunun ötesinde ifade ettiği sembolik anlama da işaret etmekte; Türk Ocakları'nın savunduğu zihniyet dünyasının kişi ve kadrolar aracılığıyla varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktaydı.

"Milliyetçi-muhafazakâr kesim" genellemesi içinde değerlendirilebilecek "Ocaklılık"ın tanımı ve Türk Sağı açısından konumlandırılması, Türk Ocakları'nın kuruluş yıllarına, özellikle en ihtişamlı dönemini oluşturan 1923-1931 dönemine dönmeyi gerektiriyor.

Türk Ocakları'nı 1923-1931 döneminde ulaştığı üye ve şube sayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarının en büyük sivil toplum kuruluşu olarak tanımlamak mümkün mü? Resmi ideoloji ve devlet politikalarıyla arasına koyduğu "mesafe" açısından değerlendirildiğinde Türk Ocakları'nı 1920'lerde bir sivil toplum kuruluşu olarak değerlendirmenin pek mümkün olmadığını, 1930'dan itibaren başlattığı "sivilleşme" girişimlerinin ise, kapatılmasına giden süreçte önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Dolayısıyla Türk Ocakları'nın tarihi, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki devlet-sivil toplum ilişkilerinin doğasını anlamada önemli ipuçları veriyor.

Son olarak, çalışmanın yayımlanması aşamasında yapılan sınırlı birkaç değişiklik ve ekleme dışında doktora tezinin yapısının bütünüyle korunduğunu belirtmek isterim.

Narlı, Temmuz 1997

ÖNSÖZ

1912-1931 yıllarında Türk Ocakları'nı ideolojik yapısı, faaliyetleri ve kültür hayatına etkileri açısından incelemeyi amaçlayan bu çalışma, olanaklar ölçüsünde birincil kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

Çalışma sırasında karşılaşılan temel sorunlardan biri imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde ve büyük dönüşümlerin söz konusu olduğu yaklaşık yirmi yıllık bir zaman kesiti içinde belgelere ulaşma konusunda çekilen güçlük olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde henüz Türkçülük akımının çok az sayıda basın ve yayın organı tarafından desteklenmesi Türk Ocağı'na ilişkin haberlerin sınırlı olmasına yol açarken, Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı ile birlikte bir yandan Türk Ocağı'nın faaliyetlerinin verimli bir biçimde sürdürülememesi, öte yandan da basının ilgisinin imparatorluğun parçalanma sürecine ilişkin temel sorunlara kayması nedeniyle sistematik bir bilgi elde edilememiştir. Bu dönemde önemli bir başvuru kaynağı olan *Türk Yurdu* dergisi ise, henüz Türk Ocağı'nın resmi yayın organı olmaması nedeniyle Türkçülük akımının edebiyat, dil ve

tarih konusundaki kuramsal temellerini atmayı birincil amaç olarak izlemektedir. Öte yandan Türk Ocağı'nın 1920 yılında İşgal Kuvvetleri tarafından iki kez basılarak gizlice yer değiştirmek zorunda bırakılması çalışmaya ışık tutabilecek bazı belgelerin kaybolmasına yol açmıştır. Bu nedenlerle Türk Ocağı'nın birinci faaliyet dönemi incelenirken, makaleler, basın haberleri, ulaşılabilen belgeler ve özellikle anılara dayanılmak zorunda kalınmıştır.

Cumhuriyet döneminde ikinci kez örgütlenerek faaliyete geçen Türk Ocakları'nı incelerken özellikle kurultay dönemlerine ağırlık verilmiştir. Söz konusu dönemde Türk Ocakları'nın kitle eğitimini hedef alan düzenli ve birbirine benzer faaliyetleri dışında temel değişikliklere yol açan önemli kararların kurultaylarda alınmasının yanısıra, Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarıyla uyumlu bir biçimde hareket etmesi nedeniyle ancak kurultay dönemlerinde basın tarafından gündeme getirilmiş, bu dönemlerin dışında ise, genellikle Ocakların sürdürdüğü çeşitli faaliyetlere halkın katılımını sağlamak için yapılan duyurularla yetinilmiştir.

Türk Ocakları'nın gerek ideolojik yapısı, gerekse faaliyetlerinin niteliği açısından tartışmaya açılması 1928'den sonra başlamıştır. Bu dönemde, bir yandan Cumhuriyet Halk Fırkası yönetimi tarafından özellikle taşrada ayrı ve güçlü bir iktidar odağı olarak görülmeye başlanması siyasal sınıf ve onların organik aydınlarını rahatsız ederken, Serbest Cumhuriyet Fırkası ile olan özellikle tabandaki yaklaşması nedeniyle hükümet yanlısı basının da tepkisini çekmiş ve nihayet muhalif güçlerin Türk Ocakları'nın temsil ettiği milliyetçilik anlayışını sorgulamaya başlaması, önemli tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmış ve bir anlamda sonunu hazırlamıştır.

Elinizdeki çalışmanın bütününe yönlendiren, değerli görüşlerinden yararlandığım Doktora tez danışmanım Doç.

Dr. Sina Akşin'e teşekkür borçluyum. Ayrıca 1984 yılında yaptığım başvuru üzerine bu çalışmanın bir bölümünü maddi olarak destekleyen Türk-Amerikan İlimi Araştırmalar Derneği'ne, konu açısından önemli bir kaynak niteliği taşıyan Köycüler Cemiyeti dosyasını bana veren Sayın Uluğ İğdemir'e, söz konusu dosyanın çevrimyazılarında yardımcı olan Sayın Adnan Önelçin'e, ellerindeki kaynakları benimle paylaşan Sayın Saman Helvacıoğlu ve Sayın Erol Şadi Erdinç'e, tezin tümünü okuyarak beni yüreklendiren Sayın Doç. Dr. Zafer Toprak ve Sayın Nuri Akbayar'a teşekkürlerimi iletmek istiyorum. Son olarak, bu çalışmanın her aşamasında gündelik hayatın yıpratıcı ayrıntılarını üstlenerek gerçek bir dayanışma örneği sergileyen Sayın Gönül Üstel'in yardım ve katkılarını anmadan geçemeyeceğim.

*Fusun Üstel
İstanbul, 1986*

BİRİNCİ BÖLÜM
TÜRK OCAGI'NDAN ÖNCE KURULAN
TÜRKÇÜ DERNEKLER

1. Türk Derneği

II. Meşrutiyet'in getirdiği görelî özgürlük ortamı içinde kurulan Türk Derneği, Yusuf Akçura'nın deyişle "Türkçülükte teşkilatlanma devresi"nin ilk girişimini oluşturmaktadır.¹ "İlmî Türkçülük"ü kültürel alanda yayma amacına yönelik olan Türk Derneği'nin kuruluş tarihine ilişkin çelişkili verilere sahibiz.² Ancak, Dernek nizâm-nâmesinin yayımlanma tarihi

1 Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri; 1928 Yılı Yazıları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 188.

2 Türk Derneği'nin kuruluşuna ilişkin en erken tarih olarak Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, C. 2, s. 472 ve *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1982, s. 68'de 1908 Kasım'ı verilmektedir. Oysa Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s. 188-189'da kendisinin 1908 Kasım'ında İstanbul'a geldikten sonra tanıdığı bazı Türkçüler ile bir dernek kurulması yönünde girişimlerde bulunduğunu ve Derneğin ancak yıl sonuna doğru şekillendiğini anlatmakta; bu bilgi Veled Çelebi İzbudak, *Hatıralarım, Canlı Tarihler-14*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 69'da Veled Çelebi tarafından doğrulanmaktadır.

Türk Derneği'nin Aralık 1908'de kurulduğu konusunda görüş birliği taşıyanlar çoğunluktadır. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1961, s. 343 ve V. Gordlevskiy, *İstanbul'daki Türk Derneği'ne İlişkin Notlar*, Moskova, 1912, s. 2'de 24 Aralık 1908 tarihini ver-

dikkate alındığında,³ Türk Derneği'nin resmi kuruluşunun en erken olasılıkla Aralık 1908'de olduğunu kabul edebiliriz.

Türk Derneği'nin kuruluş tarihinin yanısıra, kurucu üyelerinin sayısı ve kimlikleri konusunda da farklı bilgilere sahibiz. Y. Akçura, Derneğin kendi girişimi ve Necib Asım (Yazıksız) ile Veled Çelebi'nin (İzbudak) katkılarıyla ilk kez gündeme geldiğini belirtirken,⁴ Türk Derneği'nin daha sonraki üyelerinden Rus türkolog V.A. Gordlevskiy, Y. Akçura'dan söz etmemekte ve girişimin öncülüğünü Necib Asım ve Veled Çelebi'ye bırakmaktadır.⁵ Gordlevskiy'e göre, Türk Derneği'nin kurucu ve yöneticilerinin sayısı 16'dır.⁶ Ahmet Mithat, Emrullah Efendi, Veled Çelebi, Necib Asım, Kork-

mektedirler. Y. Akçura, *a.g.e.*, s. 189, Türk Derneği Nizâmnâmesi'nin 25 Aralık 1908 tarihiyle yayımlandığını bildirmekte; Ağâh Sırrı Levend, "Türk Kültürünün Gelişmesinde Derneklerin ve Kurumların Rolü" içinde, İsmail Ulçugür, *Ağâh Sırrı Levend*, TDK Yayınları, 1982, s. 233'de 25 Aralık 1908'i Derneğin kuruluş tarihi olarak kabul etmektedir. Ayrıca François Geogon, *Aux Origines du Nationalisme Turc, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Editions ADPE, Paris, 1980, s. 43 ve Jacob M. Landau, *Pan Türkism in Turkey, A Study of Irredentism*, C. Hurst and Company, London, 1981, s. 38'de Türk Derneği'nin Aralık 1908'de kurulduğunu onaylamaktadırlar. Türk Derneği'nin kuruluşuna ilişkin farklı tarihler için Tarih Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 414 ve Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul, 1956, s. 446'da 18 Ocak 1908 tarihi verilmektedir. Tunaya'nın verdiği 25 Kânun-ı evvel 1324 karşılığı 8 Ocak değil, 7 Ocak 1909 olması gerekmektedir. Öte yandan *Senin*, 11 Mayıs 1327, no. 3-979'da, Celal Sahir, Türk Derneği'nin ilk İdare Heyetinin 24 Kânun-ı evvel 1324 (6 Ocak 1908) tarihinde seçildiğini belirtmektedir. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, e Yayınları, İstanbul, 1983, s. 348'de Türk Derneği'nin Ocak 1911'de kurulduğunu lieri sürerlerken, büyük bir olasılıkla Türk Derneği ile Türk Yurdu Cemiyeti'ni birbirine karıştırmaktadırlar.

3 *Türk Derneği Nizâmnâmesi*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1324.

4 Y. Akçura, *a.g.e.*, s. 188-189.

5 V.A. Gordlevskiy, *a.g.e.*, s. 3.

6 V.A. Gordlevskiy, *a.g.e.*, s. 4. Gordlevskiy kurucu üyelerin tümünün kimliğini vermeksizin, üye sayısının 16 olduğunu belirtmektedir. Farklı kaynaklara dayanarak yapılan araştırma sonucu, kişilerin adları her zaman aynı olmamakla birlikte, 16 sayısına ulaşılmıştır. Verilen kurucu üye adları, bu kaynaklarda bulunanların tümünü oluşturmaktadır.

mazoğlu Celal, Akçuraoğlu Yusuf, Akyiğitoğlu Musa, Fuad Raif (Köseraif), Rıza Tefvik (Bölükbaşı), Ferit;⁷ Bursalı Tahir, Agop Boyacıyan, Arif;⁸ Mülkiye Mektebi Müdürü (Mehmed) Celâl, Ahmet Hikmet ve Ispartalı Hakkı (Ağlarca)⁹ kurucu üyeleri oluşturmaktadırlar.

Türk Derneği Nizâmnâmesi, Aralık 1908'de Ahmet Mit-hat, Emrullah Efendi, Celâl, Rıza Tefvik ve Ahmet Hikmet başta olmak üzere bir grup kurucu üye tarafından hazırlanarak kaleme alınmıştır.¹⁰

Türk Derneği Nizâmnâmesi'nin hükümete onaylatılmasından sonra, Nizâmnâme'nin 8. maddesi uyarınca ilk İdare Heyeti seçilmiş ve başkanlığına Necib Asım, başkan yardımcılığına Veled Çelebi,¹¹ fahri başkanlığına ise Veliht Yusuf İzzettin Efendi getirilmişlerdir.¹² Önceleri bir toplantı yerinden yoksun bulunan Türk Derneği üyeleri, Beyoğlu'ndaki sabit ikametgâha geçilinceye kadar Darülfünun,

7 Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 414; Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 446.

8 şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. 2, s. 472 ve Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s. 189. İlk gruptaki adlara ek olarak Bursalı Tahir, Agop Boyacıyan ve Arif Beylerden söz edilmektedir.

9 Ağah Sırrı Levend "Meşrutiyet Devrinde Dilde Sadeleşme Hareketi-1, Türk Derneği", *Sanat ve Edebiyat*, no. 37-38, 20 Eylül 1947, s. 3. Türk Derneği'nin kurucuları olarak ilk iki gruptan yalnızca Arif Bey'den söz edilmekte, ayrıca Mülkiye Mektebi Müdürü Celâl, Ahmed Hikmet ve Ispartalı Hakkı kurucu üyeler arasında anılmaktadır.

Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, Kültür Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 163. Türk Derneği'nin kurucuları arasında Mehmed Emin (Yurdakul) ve Âkil Muhtar'ın (Özden) da bulunduğu belirtilmektedir. Oysa Mehmed Emin, Türk Derneği'nin kurulduğu tarihte Trabzon Rüşümât Nâzirliğinde görev yapmaktadır. Mehmed Emin Türk Derneği'nin daha sonraki üyelerindedir. Dr. Âkil Muhtar'ın adına ise, bu kaynak dışında hiçbir yerde rastlanmamıştır. Gerek Mehmed Emin, gerekse de Âkil Muhtar, 1911'de kurulacak olan Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurucularındandır.

10 V.A. Gordlevskiy, *a.g.e.*, s. 3-4.

11 *Senin*, 11 Mayıs 1327, no. 3-979.

12 V.A. Gordlevskiy, *a.g.e.*, s. 4. Yusuf İzzettin'in Veliht olması 27 Nisan 1909'da Sultan Reşat'ın padişahlığa gelmesinden sonradır.

Yeni Gazete İdarehanesi, Kürt Kulübü gibi yerlerde biraraya gelmişlerdir.¹³

Dernek üyelerinin sayısı ve kimliklerine ilişkin kesin bilgi sahibi olunmamakla birlikte, 1909'da üye sayısının 50'ye çıktığı bilinmektedir.¹⁴

1911'de ise, *Türk Derneği* dergisinde üyelerin ayrıntılı bir dökümü yapılmaktadır. Derginin üçüncü sayısında, Derneğin fahrî başkanlığı ve hâmilliğini Velihaht Yusuf İzzettin Efendi'nin yürüttüğü açıklanmaktadır. Başkan Fuad Raif, başkan yardımcısı ise Necib Asım'dır. Derneğin öteki üyeleri ise şunlardır:¹⁵

“Ahmet Mithat Efendi (Dârülfünûn-u Osmanî târihi-umûmî müderrisi); Veled Çelebi (Mecmua sâhib-i imtiyâzı ve Dârülfünûn lisân-ı Fârisî müderrisi); (Müftüoğlu) Ahmet Hikmet (Dârülfünûn edebiyât-ı Osmanî müderrisi); Akçura Yusuf (Kâtib-i evvel ve Mekteb-i Harbiyye ve Mekteb-i Mülkiyye târihi- siyasî muallimi); Celâl (Erzurum vâlisi); (Mehmed) Arif (Târih Cemiyeti azâsından); Tahir (Bursa mebusu, binbaşı); Boyacıyan Agop (Dârülfünûn-u Osmanî ulûm-u riyâziyye ve tabiiyye şubesi müdür-ü sâniisi); Emrullah (Kırkkilise mebusu, Dârülfünûn-u Osmanî felsefe müderrisi); Akyığıtzade Musa (Mekteb-i Harbiyye Rus lisânı muallimi); Rıza Tevfik (Edirne mebusu, Darülfü-

13 *Senin*, 11 Mayıs 1327, no. 3-979, s. 1. Necip Asım, “Ahmet Hikmet”, *Türk Yurdu*, C. 5, no. 30, Haziran 1927, s. 537. “Türk Derneği'ni iptidâ Dârülfünûnda kurmuştuk. Oradan istisgâl gördük, hepimiz parasız idik, yersiz kalmıştuk. Müftüoğlu Hikmet bize “Yeni Gazete” idarehânesinde bir barınacak yer buldu. Fakat orası da bir siyâset ocağı olduğu için işlerine gelmedik.”

14 V.A. Gordlevskiy, *a.g.e.*, s. 4.

15 Türk Derneği, Yıl 1, no. 3, 1327, s. 103-104. M. Şakir Ülkütaşır, “Fuad Köse-arif ve Tasfiyecilik”, *Türk Yurdu*, no. 257, Haziran 1955, s. 942. Türk Derneği'ne Radloff ve Thomsen gibi türkologlar da fahri üye olarak katılmışlardır. Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983. Çoker, 15 Ekim 1912'de üye sayısının 63 olduğunu belirtmektedir.

nûn-u Osmanî tarih-i edebiyât-ı osmâniyye müderrisi); Ispartalı Hakkı (Muharririnden); Mahmud Nedim (Veznedar ve Mecmua memuru; Kolağası); Akif (Saray yüzbaşısı); Nurreddin (Siverek mebusu); Vlademir Gordlevskiy (Petersburg elsine-i şarkıyye muallimlerinden); Rahip Karaçon (Macar müsteşriklerden); İsmail Hakkı (Gümölcine hukukşinâsından); Rıza Paşa (Karahisar mebusu); İzzet (Beşinci Ordu Levâzım Üçüncü Şube Müdürü); Mustafa Zühdü (İnhan) (Kâtib-i sâni; Mekteb-i Hukuk ilm-i iktisat ve Mekteb-i Mülkiyye istatistik muallimi); Ahmet Refik (Altınay) (Muharrirîn-i askeriyeden, yüzbaşısı); Mehmed Ayaz Efendi İshakof (Ayaz İshaki İdilli) (Muharririnden); (Mehmed) Emin (Yurdakul), (Millî Şairlerimizden); Mahmud Cevad (Maârif Nezâreti Kütüphâneler müfettişi); Anton Tıngır (Lisân muallimlerinden); Çanakkaleli Atıf (Jandarma mülazımı); Milaşlı Doktor İsmail (*Teceddüd* Gazetesi sahip ve muharriri); Petersburglu Vasil Vasilyeviç; Hüseyin Cahid (Yalçın) (İstanbul Mebusu); Ömer Fevzi (Bursa Mebusu); Ahmet Hilmi (Eğimli); Mehmed Masum Efendi (Ruşçuk Rüştiyye Mektebi Muallimlerinden); Necib (Türkçü) (İzmirli müdekkikinden); Halil (Mümtez Kolağalarından); Doktor Hazık; Safvet (Bahriye kaymakamlarından).”

1911’de İstanbul’daki Türk Derneği’ne ilaveten yurt içi ve dışında şubeler açılmıştır.¹⁶ İlk şube Rusçuk’ta Mehmed Masum tarafından kurulmuştur. Üyelerin adları ve sayısına ilişkin bilgi verilmemektedir. İkinci şube İzmir’de bulunmaktadır. İzmir şubesinin başkanlığını Edirneli Mehmet Necib (Türkçü), başkan yardımcılığını Hadîka-i Ticâret Mektebi müdürü Necib Necati, kâtipliğini Maârif başkâtibi Hüsnü, sandık emniğini ise Gad Franko Efendi yürütmektedir. *İttihad* Gazetesi başyazarı Hüseyin Fehmi, Berki Nâhi-

16 “Şubelerimiz”, *Türk Derneği*, Yıl 1, no. 5, 1327, s. 164-166.

yesi müdürü Mahmud Edip, Doktor Ali, Doktor Abdurrahman, Çakıroğlu Mihaliki, dava vekili Tahir, Müstecabizade İsmet, mâiyet-i vilâyetpenahiye memurları Enver ve Şükrü İzmir Türk Derneği'nin ilk üyelerindendir. Kastamonu'da kurulan üç numaralı Türk Derneği şubesinin başkanlığını İstinaf mahkemesi reisi Ali Rıza yapmaktadır. İlk üyeler Kastamonu Vâlisi Hüsnü başta olmak üzere, savcı Halid; İstînâf azâsı Kosti, Reji dava vekili Osman, İstînâf başkâtibi Hüseyin, İstînâf zabıt kâtibi Ömer, Tahrirât Müdürü Ahmet Rifat, Şeyh Ataullah Efendi, Mahkeme-i Şeriyye zabıt kâtibi Sabit, İstînâf azâsı Hacı Mümin'dir.

Türk Derneği'nin İmparatorluk sınırları dışındaki tek şubesi, Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de "Edebiyyât-ı Osmanîyye Cemiyeti" adı altında kurulmuştur. Türk Derneği'ne gönderilen ve dergide yayımlanan mektupta, Edebiyyât-ı Osmânîyye Cemiyeti'nin amacı şöyle açıklanmaktadır: "Türk Derneği Macar Şubesinin maksadı, Macaristan'da lisan-ı Osmanî ve tarih-i Osmânîyye ahalinin enzâr-ı itinâsını celp etmekle beraber Macar müsteşriklerinin ilm-i ensâl-i milel ve ilm-i elsineye dâir yazdıkları ve Macarca neşr edilen eserlerini Osmanlılara târif ve ilâm eylemektir".¹⁷

Edebiyyât-ı Osmânîyye Cemiyeti'nin fahri başkanlığına Vambery, başkanlığına ise Kunoş Efendi seçilmişlerdir. Dr. Mesaroş ve Dr. Germanus kâtiplik görevini yürütmektedirler. Kurulduğunda 22 üyeye sahip olan "Macar şubesine" üye olabilmek için "lisan-ı Türkiye vâkıf olmakla beraber edebiyât-ı Osmânî yahut lisan-ı Osmânîye mensup hidemât-ı edebiyede bulunmak şarttır".¹⁸ Cemiyet kütüphanesinde, İstanbul'da yayımlanan günlük ve haftalık süreli yayınların toplanacağı ve kütüphaneye yayın gönderenlerin Macar şubesinin

17 "Türk Derneği riyâset-i âliyyesine", *Türk Derneği*, Yıl 1, no. 5, 1327, s. 166.

18 A.g.e., s. 166-167. Julius Germanus, "Türk Darnay", *Keleti Szemle* (Revue Orientale), 1909, Indiana University Publications, Bloomington, 1968, s. 343-344.

resmi gazetesi olan *Revue Orientale*'i karşılıksız olarak alabilecekleri bildirilmektedir. Söz konusu gazete, altı dilde Osmanlı ve Tatar dilleri üzerine makaleler yayımlamaktadır. Edebiyât-ı Osmâniyye Cemiyeti'nin ayda bir kez yapılacak olan toplantılarından alınacak kararların, kâtipler aracılığıyla, İstanbul'daki Türk Derneği'ne bildirilmesi gerekmektedir.¹⁹

Yurt içi ve yurt dışı şubelerin açılmasıyla birlikte canlılık kazanması beklenen Türk Derneği'nin üye sayısının azlığı ve üyelerin gerek merkezde, gerekse şubelerde sivil ve asker bürokratlardan oluşması, Derneğin seçkinci yapısını ortaya koymaktadır. 1912 yılında Derneğin üye sayısı 63'dür.²⁰ Ancak, Türk Derneği'nin daha sonraki yıllarda kurulacak Türkçü derneklerden farklı olarak, Türk unsurunun yanısıra, Türk olmayan Osmanlı uyrukları ve Osmanlı uyruğu olmayan yabancılara, Nizâmnâme'nin 4. maddesi²¹ uyarınca yer vermesi önemlidir. Ayrıca, Prens Said Paşa, Fuad Raif'in babası Köse Raif Paşa, Halid Ziya (Uşaklıgil) Bey gibi devlet büyükleri de üye olmaksızın parasal yardımda bulunmuşlardır.²²

'Sınırlı bir çevreye yönelik olması nedeniyle, basında da kendisinden 'sınırlı' bir biçimde söz ettiren Türk Derneği'nin kurumsal ve ideolojik yapısını, amaç ve faaliyetlerini tanımlamada en önemli kaynakları Türk Derneği Nizâmnâmesi, Türk Derneği Beyannamesi ve *Türk Derneği* dergisi oluşturmaktadır.

Türk Derneği Nizâmnâmesi'nin 1. maddesinden de anlaşılacağı gibi, Dernek salt bilimsel amaçlıdır. "Cemiyetin maksadı Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzî ve haldeki âsâr, efâl, ahvâl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye ça-

19 "Türk Derneği riyâset-i âliyesine", s. 167.

20 Y. Akçura, *a.g.e.*, s. 190.

21 *Türk Derneği Nizâmnâmesi*, s. 2.

22 Y. Akçura, *a.g.e.*, s. 190.

lışmak, yani Türkler'in âsâr-ı atıkasını, tarihini, lisanlarını, avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnolojijasını, ah-vâl-i içtimaîyyesi ve medeniyet-i hâzırâlarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkarak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir".²³ Burada, Türk Derneği'nin daha sonraki yıllarda kurulacak olan Türk Yurdu ve Türk Ocağı gibi kendisini siyaset dışı bir dernek olarak tanımlama çabasına tanık olmaktadır. Ancak, bu subjektif tanımlamanın ötesinde, Türk Derneği dolaylı bir biçimde de olsa pantürkistlerin hedeflerine yardımcı olmaktadır.²⁴ Gerçekten de, Nizâmname'nin 2. maddesi ile açıklanan amaçlar ve özellikle "dilde Türkçülük"ü geliştirmeye çalışmak, her ne kadar Türk Derneği'nin "tasfiyecilikle" suçlanmasına yol açacak ve bu nedenle bir Beyanname ile Nizâmname'deki "aşırılıklar"ın bir oranda giderilmesine neden olacaksa da, siyasi Türkçülüğe uygun bir zemin hazırlaması açısından önemlidir. Öte yandan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bazı üyelerinin Türk Derneği'ne devam etmeleri, Derneğin siyasal amaçlara hedef olduğunu göstermektedir.²⁵

Türk Derneği Nizâmnamesi'nde de görüleceği gibi, Dernek, bilimsel çalışma ile pratik çalışmayı birlikte yürütmek istemektedir.²⁶ Nizâmname'nin 3. maddesinde belirtilen faali-

23 *Türk Derneği Nizâmnamesi*, s. 1.

24 P. Risal, "Les Turcs à la Recherche d'une Ame Nationale", *Mercure de France*, C. 48, Yıl 23, Ağustos 1912, s. 695. Jacob M. Landau, *Tekinalp, Turkish Patriot, 1883-1961*, Nederlands, Historisch-Archaeologisch Instituut Te Istanbul, Istanbul, 1984, s. 10. P. Risal takma adıyla yazılan bu makale Tekin Alp'e aittir.

25 Y. Akçura, *a.g.e.*, s. 201. "Selanik'te oturan esrareniz İttihad ve Terakki Komitesi, ortaya çıkmakta bulunan bütün fikrî, içtimaî ve siyasî hareketleri kendine maletmek emelinde idi. Türk Derneği kurulunca, üyelerinden bazılarının oraya gelip gittiği görüldü."

26 V.A. Gordlevskiy, *a.g.e.*, s. 5. "Bu, ayrıntı sayılabilecek kadar küçük sorun, üyeleri sık sık ikiye ayırıyordu. Bu arada "Türk Derneği"ni oluşturan üyelerin

yetlerin çeşitliliği ve genişliğine karşın belirsizliği, üyelerin farklı isteklerini programa almak kaygısından kaynaklanmaktadır.²⁷ Ancak, Nizâm-nâme’de ayrıntılı bir biçimde tanımlanmayan amaç ve faaliyetlerin, taşra bölgelerindeki şubeler için hazırlanan çalışma programında daha belirgin bir biçimde saptandığını görüyoruz. Bu belirginlik bir yandan İstanbul’un taşradaki şubelere karşı seçkin ve güvensiz tavrından, öte yandan da İstanbul’daki Türk Derneği’nin faaliyetlerin niteliği ve biçimi konusunda daha deneyimli olmasından ve şubelerin açılışıyla birlikte eşgüdümlü hareket etme zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Dergi aracılığıyla, ülke içi ve dışında kurulacak olan şubelerin kendilerini yerel makamlara onaylatmaları ve mühürlerini Türk Derneği’nin mühürlerine benzetmeleri konusunda duyuru yapılmakta ve faaliyetler konusunda şu önerilerde bulunmaktadır:²⁸

“1- Her şubede Türkçe harflerimizin adedi kadar küçük defter bulundurulup ahâlî tarafından kullanıldığı iştilen kelimeler başlangıçlarına göre defterlere yazılmalı ve şayet bu kelimelerin müştâkı var ve kullanılıyorsa onlar ve bundan başka kelimelerin nereden geldikleri yani asılları hakkında tetkikât da ilâve edilmelidir. Bu teşebbüs pek az zaman sonra muhitî bir kamûs-u türkî tertibini teshil edecektir.

2- Merhum Şemseddin Sami Bey’in Türkçe *Kamûs*’undan yahut Ahmet Vefik Paşa merhumun Lehçesinden (*Lehçe-i Osmâni*) birer tanesinin şubelerde bulundurulması fâideden hâli olmayıp iştilen kelimelerin bu eserlerde bulunup bulunmadığını ve var ise ne yolda kullanıldığını tetkik etmek ve şayet Lehçe ve Kamûsun beyânına muhâlif bir netice elde

büyük çoğunluğu, eğer “Türk Derneği” ana sorun olarak ele aldığı dil reformu çalışmalarından uzaklaşacak olursa, üyelikten ayrılacaklarını bildiren tehditler savuruyorlardı”.

27 A.g.e., s. 4.

28 “Şubelerimize”, *Türk Derneği*, Yıl 1, no. 6, 138, s. 199-200.

edilir ise yukarıdaki küçük defterlere yazmak münâsip olur.

3- Köylerde Türkler'in söyledikleri eski yerli türkülerin, darb-ı mesellerin ve hikâyelerin yazılması için de ayrı ayrı defterler bulundurulmalıdır.

4- Şubenin bulunduğu vilâyet halkının neslen Türklükle derece-i münasebetleri ve âdat ve ahlâk-ı kavmiyyeleri hakkında ve dâhil-i vilâyette bulunan Türk aşiretlerinin isimleri ve şekilleri ve nüfusları üzerine tetkikât icrâ edilip bir deftere yazılmalıdır.

5- Vilâyet dâhilinde evvelce bulunmuş olan Türk hükümetlerinin ahvâl-i tarihiyesi hakkında tetkikât icrâ ve ikmâl edilmeli ve bu tetkikât büyük bir deftere yazılmalıdır.

6- Vilâyet dâhilinde eskiden kalma muteber Türk aileleri hakkında tetkikât icrâ edilerek bunların şecereleri ile diğer malûmât bir husûsî deftere yazılmalıdır.

7- Vilâyet dâhilindeki kütüphânelerde Türklükle ve Türk lisânına dair mevcûd kitaplar üzerine tetkikât icrâ edilmelidir.

8- Vilâyet dahilinde Türkler'in vücûda getirdikleri âsar-ı atika ve cedide hakkında sanat ve tarih nokta-i nazarından tetkikat icra edilmelidir. Bu babda ahâlînin rivâyetini dinleyip onlar tarafından gösterilecek izlerden istifâde etmek mümkündür.

9- Vilâyet dâhilinde eskiden beri ne gibi nebatî ve hayvanî ilaçlar kullanıldığının tetkikinde büyük fâideler melhûzdur. Öteden beri bizde 'çoban merhemi' diye marûf ve malûm olan ilâcın bu kere (Rezorbin) namıyla İngiltere'de vazelin yerine kullanılmaya başladığını söylemek maksadı anlatmak için kâfidir.

10- Vilâyet dahilinde Türklerden nasıl tedavi ocakları bulunduğu ve bunların kimler olduğu dahi tetkik edilmelidir. Bu vesile ile eski Türk tabâbeti hakkında bir doğru fikir alınır.

11- Şu son iki maddenin yörüklerde tesadûf edilecek tabikâtı bilhassa şayan-ı takdirdir.”